

DE FESTA A PATRIMONI
LA PATRIMONIALITZACIÓ DE LES FESTES
DE LA MARE DE DÉU DE LA SALUT D'ALGEMESÍ
(1959-2020)

TONI BELLÓN CLIMENT

De festa a patrimoni
La patrimonialització de les festes
de la Mare de Déu de la Salut d'Algemés
(1959-2020)

Premi València Alfons el Magnànim d'Assaig 2022

Pròleg de Josepa Cucó

institutió
alfons el magnànim
centre valencià
d'estudis i d'investigació

VALÈNCIA 2022

Aquesta obra ha obtingut el Premi València d'Assaig 2022 convocat per la Institució Alfons el Magnànim-Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació, atorgat per un jurat presidit per Maria Josep Amigó Laguarda, vicepresidenta de la Diputació de València, i integrat per Francesc Jesús Viadel Girbés, Sandra Obiol Francés, Violeta Tena Barreda, Rafael Roca Ricart i, com a secretari, Josep Vidal Borràs.

Edició composta amb lletra Andralis ND OSF i Andralis ND SC, impresa en l'interior sobre paper Prinset Ivori de 90 g/m² i en la coberta Image Silk de 350 g/m²

Primera edició: octubre 2022

- © 2022, Toni Bellón Climent
- © 2022, del pròleg, Josepa Cucó i Giner
- © de les fotografies, els autors
- © 2022, d'aquesta edició:
Institució Alfons el Magnànim
Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació
Diputació de València
Corona, 36 — 46003 València
Tel.: +34 963 883 169
magnanim@dival.es
www.alfonselmagnanim.net

ISBN: 978-84-7822-940-6

DL: V-2397-2022

Disseny de la col·lecció: Fèlix Bella

Disseny de la coberta: Estudi Juan Nava

Fotografia de la coberta: Entrada processoneta del Matí de Ximo Bueno

Maquetació de la coberta: Pablo Pastor Bárcenas

Maquetació: Quinto A Estudio Gráfico

Revisió ortogràfica: Juli Jordà

Impressió: IMPREMTA
DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA

Índex

Agraïments	9
Pròleg, per Josepa Cucó	11
Introducció	15
Presentació de la Festa de la Mare de Déu de la Salut	21
Aproximació històrica a la Festa	21
El programa festiu	31
Els elements i els grups que participen en les processons	36
Organització i funcionament de les associacions festives	47
Les comissions de festers	59
La integració de la dona en la Festa	66
La configuració de la Festa com a símbol d'identitat	73
La Festa entre 1959 i 1973: una festa decaiguda	73
La revitalització de la Festa (1974-2020)	77
La construcció d'una comunitat simbòlica a partir de la Festa	88
Una festa valenciana a Algemesí	97
La Muixeranga com a símbol d'identitat	111
La Muixeranga entre 1959 i 1973: una imatge degradada	111
La configuració de la muixeranga com a representant simbòlic de la identitat col·lectiva d'Algemesí (1974-2020)	116
Un mateix símbol, dos associacions (1997-2020)	125
La melodia <i>la Muixeranga d'Algemesí</i> com a himne valencià	131
La configuració de la muixeranga com a representant simbòlic de la identitat valenciana	134
L'expansió de la muixeranga: el moviment muixeranguer	143
La muixeranga com a metàfora del govern del Botànic	154
Conflictes i tibantors	157
El camí al BIC	157
La Festa com a recurs polític	163
Repercussions de la turistització de la celebració	170

Conflictes i tibantors en els anys noranta: la Muixeranga i la Nova Muixeranga	180
Lluita pel control de l'ortodòxia festiva	185
El conflicte dels Tornejants	197
Conclusions	207
Referències bibliogràfiques	215
Annex: Relació d'entrevistes	223

Agraïments

Aquest text és fruit d'un treball de tesi doctoral, titulada «El procés de patrimonialització de les festes de la Mare de Déu de la Salut d'Algemesí (1959-2020)», que es va presentar a la Universitat de València el 9 de febrer del 2022 i es va adaptar posteriorment a la modalitat assagística. En primer lloc, vull mostrar la meua immensa gratitud a la tutora i directora de la tesi, Josepa Cucó i Giner, per haver confiat en mi i per tots els seus consells i la seua dedicació. També he d'agrair als membres del tribunal, que tan positivament van valorar el treball, i van decidir atorgar-li la qualificació d'excel·lent *cum laude*. I als membres del jurat que uns mesos més tard van considerar que n'era mereixedor de rebre el Premi València d'Assaig.

Vull expressar també el meu agraïment a totes les persones entrevistades tant per a aquesta investigació com per als treballs anteriors, *Els bastonets d'Algemesí* (2017) i *Usos i pràctiques de la tradició: les muixerangues d'Algemesí* (2018); sense la seua col·laboració desinteressada aquests estudis no haurien estat possibles. També a Julio Blasco, Teresa Asensi i a la resta de l'equip del Museu Valencià de la Festa.

També vull expressar el meu agraïment i afecte a totes les persones properes, especialment a la meua família.

El llibre està dedicat a totes les persones que han viscut i sentit la Festa d'Algemesí: a totes les que han participat en qualsevol dels rituals festius; als qui ho han fet com a festers; a qui toca el tabalet i la dolçaina; o a qui ha eixit tocant en la banda de música, com també als campaners; als fidels que van a les misses i a qui ix amb un ciri a les processons; als creients, i als no creients que senten la celebració com un element aglutinador de la identitat col·lectiva algemesinenca; als qui han treballat en la seua difusió i promoció; i a qui n'ha gaudit com a espectador. També a les persones d'altres

llocs que alguna vegada han vingut a Algemesí a veure els seguicis processionals i han sentit la Festa com a «seua». I a la població valenciana que considera la nostra festa i els elements que en formen part com a referents simbòlics valencians.

I, en especial, el llibre està dedicat a les persones que ja no estan entre nosaltres, que han marxat recentment i que romandran per sempre en els meus records. A mon tio Jorge Climent Fernández, a la meua iaia Encarna Fernández Medina, al meu iaio José Climent Pérez. Al meu company en el grau de Geografia Dani Sanchiz Castaño. A la seua memòria.

Pròleg

Durant els anys seixanta del segle passat moltes festes i celebracions de dins i de fora del País Valencià varen passar per moments de decadència i fragilitat. El *desarrollismo* franquista anava impregnant-ho tot, alterant al seu pas les formes de vida i les aspiracions de la societat, els significats i els valors que fins llavors ordenaven i donaven sentit al món i els rituals que els expressaven. En general, l'esdevenir d'aquests últims es va revelar difícilment predictable. Tot i que algunes festivitats acabaren esvaint-se en l'oblit, més prompte o més tard, una bona part reviscolaren amb els impulsos contradictoris i ambigus dels veïnats, de les elits polítiques i intel·lectuals, dels erudits o dels emigrants retornats. D'aquells temps ençà el ressorgiment i l'*aggiornamento* ritual han anat precipitant les transformacions més variades, des del reforçament i els canvis de significat fins a la transferència del ritual festiu –o d'algun dels seus elements més pregons– més enllà de les fronteres de l'àmbit local.

En aquestes i en altres qüestions, les festes de la Mare de Déu de la Salut d'Algemés no representen cap excepció. Alguns dels seus elements i grups caracteritzadors experimentaren aleshores forts perills i sotracs. Malgrat això, la conjunció d'un cúmul de factors –com la recuperació i compilació de les músiques dels balls, la presència de dolçainers a les processons, el refinament en les indumentàries cerimonials, el canvi de l'origen social dels participants i l'adveniment dels reconeixements institucionals– van provocar un ràpid i acurat renaixement de la festa, acompanyat d'un capgirament profund de la seua imatge pública i social.

En aquest preciós i rigorós llibre, Antoni Bellón Climent ens posa al corrent de tot. Ens parla del caràcter únic de la Festa i dels elements que componen la seua singularitat. Guiats per la seua mà experta observem com una de les seues melodies, la que distingeix

el grup ritual de la Muixeranga, arriba a convertir-se –almenys per a una part de la ciutadania valenciana– en l'himne de tot el País i com el seu ball va estenent-se com una taca d'oli pel territori valencià. Assistim a l'imparable procés d'ascensió de la Festa fins que assoleix l'extraordinària condició de patrimoni immaterial de la humanitat. Festa local i festa de país elevada a categoria universal, davall de la qual bateguen de manera soterrada o oberta maneres distintes d'entendre-la i viure-la, identitats i conflictes de diversa mena i també pugnes pel poder.

El *savoir faire* antropològic de l'autor ens permet escodrinyar de ben a prop els protagonistes de la Festa i les seues evolucions. Per les pàgines de l'obra es passegen, en un seguici ordenat i minuciós, tot un seguit de personatges, des dels membres de les comissions festeres i la gent dels quatre barris fins a les autoritats municipals i eclesiàstiques, passant òbviamment pels músics i els integrants dels diversos grups cerimonials que desfilen en les processons, sense faltar-ne ni un: muixaranguers i muixarangueres, bastonets i tornejants, volants i llauradores, pastorettes, arquets i carxofa. Les veus d'aquests actors rituals i de les persones, homes i dones, que els han donat vida al llarg del temps són sempre presents en tota la narració. Ells i elles ens conten, en primera persona i amb les seues pròpies paraules, però d'una manera coral, el sentit que té la Festa, el que els representa assajar, vestir-se, ballar i desfilat, les emocions i els sentiments que experimenten, unes sensacions que ens transmeten –quasi a flor de pell– els nombrosos fragments d'entrevista que jalonen el conjunt del text.

El llarg, sinuós i complex procés de patrimonialització de la Festa d'Algemesí, encetat ara fa més de mig segle, creua de manera transversal el conjunt del llibre. Un procés que el doctor Bellón entén des d'una perspectiva dinàmica i crítica, com un camp de forces i significats on diferents actors socials breguen de continu per controlar els recursos i els espais de poder, l'assignació dels rols rituals i l'ortodòxia festiva. Els reptes que es presenten ara a la Festa són ben grossos: perpetuar-se evitant l'encarcament, ser fidel a la tradició, però enfrontant-la de manera flexible i oberta

i, en sentir les veus endormiscadores de la turistització creixent, treballar a l'uníson, tal com ho van fer Ulisses i els seus companys en sentir les mel·líflues veus de les sirenes.

Josepa Cucó i Giner
catedràtica emèrita d'Antropologia Social
Universitat de València

Introducció

Algemesí és un municipi de la comarca de la Ribera Alta, situat a 32,5 quilòmetres al sud de València, i 4 al nord d'Alzira, la capital comarcal, que actualment té 27.430 habitants (INE, 2020).

Segons els testimonis documentals disponibles, les celebracions de la Mare de Déu de la Salut (d'ara en avant la Festa) es remunten a principis del segle XVII, i tenen com a acte central una trilogia de desfilades processionals que es duen a terme els dies 7 i 8 de setembre, cada una amb un itinerari diferent. En les processons participen una sèrie de danses (Muixeranga, Nova Muixeranga, Bastonets, Carxofa, Arquets, Pastorettes, Llauradores i Tornejants), acompanyades de melodies que interpreten en la majoria dels casos la dolçaina i el tabal, i hi ha també una sèrie d'elements purament religiosos com la Creu barroca, el Guió, els personatges bíblics i, evidentment, la imatge de la Mare de Déu.¹

En els anys seixanta i setanta del segle XX, la Festa va viure una forta davallada; en aquell moment poca gent volia formar part dels diferents elements del seguici processional (danses, personatges bíblics, músics). Les persones que hi participaven pertanyien a les classes populars, i eixien a canvi d'una contraprestació econòmica. Des dels sectors benestants de la població existia cert sentiment de vergonya cap a les desfilades processionals i els col·lectius que hi sortien. Ara bé, coincidint amb aquella etapa de profunda decadència i de percepció pejorativa de la celebració, es va produir el (re)descobriments del seu valor social i cultural; per això va sorgir la consciència que calia revitalitzar-la i dignificar-la. Després d'alguns intents fallits durant els anys seixanta, l'empenta definitiva hi va arribar en 1973, arran de l'absència de la Muixeranga en la pro-

¹ Segons conta la tradició, en 1247 va tindre lloc la troballa de la imatge mariana, la qual va aparèixer en un buit del tronc d'una morera.

cessó de les Promeses. A partir d'aleshores es va posar en marxa la maquinària revitalitzadora de la festivitat i en pocs anys se'n va produir el relançament. En aquells anys, també es va donar inici a la cerca del reconeixement exterior: en 1977 el govern espanyol va declarar la celebració com a festa d'interés turístic.

La Festa s'ha (re)configurat com l'element aglutinador de la identitat col·lectiva local, al voltant del qual es basteix una comunitat simbòlica, com també en un referent simbòlic valencià; i una de les danses que hi participa, la muixeranga, s'ha entronitzat com l'emblema principal de la localitat i en les darreres dècades s'ha convertit en una autèntica icona de la identitat i la cultura valenciana.

L'entrada del segle XXI ha suposat l'arribada de tota una sèrie de reconeixements exteriors a la festivitat: en el 2008 va ser elegida com una de les set meravelles valencianes i en el 2009 com un dels deu tresors del patrimoni cultural immaterial d'Espanya. En el 2010, la va declarar bé d'interés cultural la Generalitat Valenciana, la qual en el 2012 li atorgava la medalla al mèrit cultural, i culmina el procés en el 2011, quan va ser incorporada a les llistes del patrimoni de la humanitat de la UNESCO. Dites distincions han tingut repercussions importants tant en la celebració com en la localitat. D'una banda, des del 2012 hi ha hagut un increment considerable de visitants per a gaudir de les processons dels dies 7 i 8 de setembre. De l'altra, la ciutat s'ha introduït en els mapes de la geopolítica mundial patrimonial: en el 2018 Algemesí va ser la seu de l'assemblea general de la Inter-City Intangible Cultural Cooperation Network (d'ara en avant ICCN), organisme adscrit a la UNESCO del qual ha passat a tindre'n la presidència per al període 2019-2022.

En el context suara esmentat, ens plantegem diverses preguntes que guien el present estudi: com s'ha produït el procés de configuració de la Festa com a element aglutinador de la identitat col·lectiva local, i com a referent simbòlic valencià?; com la muixeranga ha arribat a esdevindre el representant simbòlic d'Algemesí i tot un símbol identitari del conjunt valencià?; o, la Festa, com a mecanisme aglutinador d'identitat col·lectiva local, roman lliure de conflictes i confrontació? O per contra, s'ha constituït en un espai

de tibantors i disputes entre els distints actors implicats (associacions festives, Ajuntament, Església, Patronat de la Festa, etc.), que lluiten per implantar la seua visió de la realitat i fer valdre els seus interessos?

El llibre que el lector té ara a les mans és fruit d'una tesi doctoral, presentada a la Universitat de València el 9 de febrer del 2022, i posteriorment adaptada al gènere assagístic. L'arregleplega d'informació és resultat d'un treball de camp, que s'ha prolongat durant dos anys, des de setembre del 2018 fins a desembre del 2020, en el qual s'ha fet ús de diverses fonts i tècniques d'investigació: revisió i anàlisi de fonts documentals; anàlisi de contingut de fonts audiovisuals, pàgines web i xarxes socials; observació participant i entrevista. Per a l'enregistrament de la informació obtinguda durant el treball de camp s'ha fet ús d'un diari de camp, en el qual no solament anotava les dades obtingudes en brut al llarg del dia de treball, sinó també vivències, valoracions, converses informals amb informants, idees espontànies i reflexions personals, així com publicacions i comentaris que apareixen en les xarxes socials –en grups com *Algemesí, el poble opina* de Facebook– o en la premsa, etc. L'observació participant s'ha dut a terme evidentment durant els dies en què tenen lloc les festes de la Mare de Déu de la Salut (del 29 d'agost al 8 de setembre), però s'ha allargat al llarg de tot l'any (fins a l'arribada de la pandèmia de la Covid-19 al març del 2020), en assajos de les muixerangues, actuacions de les danses, etc. Respecte a les fonts documentals, s'ha dut a terme un buidatge de les publicacions que hi ha sobre la Festa d'Algemesí o els seus elements integrants. També cal destacar la importància que ha tingut la revisió de les notícies i els articles del Butlletí Informatiu Municipal (BIM-Berca), que s'edita des de 1979, mensualment, i que ha resultat un font primordial per a l'estudi.

S'han fet vint-i-una entrevistes. La selecció d'informants s'ha fet segons tres criteris. Primer s'ha pretés tindre representació de cadascun dels actors socials implicats en la Festa (barris, associacions festives, Ajuntament, Museu Valencià de la Festa, Església, Patronat), almenys un representant de cada un. Segon, s'ha buscat

que hi haguera veus de dones i d'homes. I tercer, que hi haguera un equilibri entre persones majors i joves, entre gent que participa en la Festa des dels anys seixanta o setanta –o hi van participar en aquelles dècades–, i qui ho fa des de temps més recents. Les dades dels entrevistats han estat codificades per a respectar l'anonimat dels informants. Les taules de codificació les podem veure en l'anex. Per tal que les transcripcions foren de la manera més propera a la realitat, no s'han modificat ni expressions ni paraules, i se n'ha respectat la manera de parlar.

El treball s'ha dividit en quatre capítols. En el primer hi ha una presentació de la Festa: aproximació històrica de com s'han anat constituint al llarg del temps els elements que la integren, explicació dels actes de l'actual programa festiu, descripció dels components i grups que participen en els seguicis processionals, anàlisi de l'organització interna i el funcionament de les associacions festives, descripció de les comissions festeres encarregades d'organitzar la celebració –conegudes com els «barris»– i, finalment, tractem de la integració de la dona en la Festa.

Els dos capítols següents tracten, de manera complementària, de les identitats col·lectives. En el segon capítol s'analitza el procés de configuració de la Festa com a símbol identitari, tot i diferenciant dos nivells d'estudi: el local, com a l'element generador d'una comunitat simbòlica, i el del conjunt valencià. En el tercer capítol ens centrem en un dels elements de la celebració, la muixeranga, i en aquest cas també diferenciem dos àmbits d'estudi: primer veiem com dita manifestació cultural, que en els anys seixanta i principis dels setanta era percebuda de manera força pejorativa per part d'alguns sectors de la població, s'ha reconstruït com el representant simbòlic principal d'Algemesí; i després ens centrem en la seua configuració com a símbol valencià.

Cal indicar que al llarg del text el terme *muixeranga* apareix amb diversos significats. Quan emprem dit mot en minúscula ens referim a la manifestació cultural en general. Per a fer esment de cadascuna de les dos associacions que actualment hi ha a Algemesí, usarem les denominacions Muixeranga i Nova Muixeranga (com

també la blava i la verda). La colla d'abans de 1973 també l'hem anomenada Muixeranga. I per a definir la melodia que sona mentre es fan les torres humanes –i que des dels anys setanta és reclamada pels sectors nacionalistes valencianistes com a himne valencià– farem ús de la forma *Muixeranga d'Algemesí*, o simplement *Muixeranga*, en cursiva.

La perspectiva que es presenta en el capítol quart mostra l'altra cara de la moneda, de la que oferim en el capítol segon, en què la Festa serveix per a crear una comunitat i, per tant, té una funció integradora. La celebració, però, també està travessada de línies de conflicte, de manera que a poc a poc, segons ha anat reconvertint-se en patrimoni, han anat aflorant tibantors i confrontacions entre els diferents actors que en formen part, els quals lluiten per fer valdre els seus interessos i implantar la seua visió.

En suma, en aquest treball fem un recorregut pels darrers seixanta anys de la Festa, per tal d'estudiar les dos cares que presenta: d'una banda, com a mecanisme aglutinador de la identitat col·lectiva (local i valenciana); de l'altra, com a espai de conflictes i disputes entre els diferents actors que en formen part.